

УДК: 811.161.2'243'373.21:821.161.2-341''18/19''І.Франко

ТОПОНІМИ В ОПОВІДАННЯХ ІВАНА ФРАНКА ТА НА ЗАНЯТТЯХ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ

Галина Бойко

Національний університет „Львівська політехніка”

Досліджено загальні ознаки ономастичного простору та особливості вживання власних назв творів Івана Франка. Топонімічний матеріал об'єктивно відтворює сучасне письменника та вносить чимало у вивчення топонімії України в цілому і на території, яку описує письменник.

Ключові слова: ономастичний простір, топоніми, українська мова як іноземна.

Мова твориться роками, століттями, за певних причин вона зникає і знову відроджується, та завжди залишає по собі слід – це назви гір, річок, місцевостей як красномовні свідки історії. Особливо показові у цьому відношенні топоніми (географічні назви). Вони пов'язані з певною територією, її історією. Ця їхня особливість дає змогу через віки донести до сучасності історичні події, часто не засвідчені в історичних документах, допомагає встановити давнє розселення народів, територію їхнього поширення, особливості побуту, виробничих занять тощо. Так, порівнюючи запаси ономастичної лексики у стародавніх писемних пам'ятках із запасами у документах пізніших і сучасних, можна констатувати зміну в словниковому складі мови, встановити закони її розвитку, з'ясувати історію слів, їхню початкову форму, зв'язки з мовами інших народів тощо. Отже, вивчення ономастичної лексики має практичне і теоретичне значення. Саме тому історики пильно прислухаються до висновків лінгвістів, які займаються ономотологією, зокрема топонімією [16: 3-9].

Ономастика є важливим носієм країнознавчої інформації, що вкрай необхідна для вивчення української мови та її розуміння іншомовною аудиторією. Потреба донести значення топонімів до чужоземців вимагає ретельної підготовки. Вивчення семантики слів має вагоме значення для розуміння мови, а роз'яснення топонімів додає довершеності загальному процесу навчання. Окрім того, якщо мовний матеріал взято з творів відомих українських письменників і на його основі вивчається лексика, то вивчається і стиль творів, і творчість самого автора, що дуже важливо для іноземців.

Ономастичну лексику вивчає окремий розділ лексикології (гр. λέξις – слово, λέξικός – словесний – отже, термін лексикологія буквально означає „слово про слово”) – *ономатологія*, її ще називають *ономастикой* (гр. ονομαστική – мистецтво давати імена), що розглядає власні імена і назви, їхні відмінності від загальних положень та функціонування. Виділяють кілька відгалужень ономотології, серед яких є *топоніміка* (гр. τόπος – місце, ονομα – ім'я), яка має своїм об'єктом вивчення власні географічні назви. З топоніміки виділилася самостійна наука – *гідроніміка* (від гр. υδωρ – вода), яка досліджує назви рік, озер, морів, океанів. Окремі групи топонімів мають свої назви: шляхів, сполучень – *дромоніми*, населених

пунктів – *ойконіми* та ін. [8: 189]. Топонімічні дослідження велися з античних часів. Як сучасна наука топоніміка сформувалась у I половині XIX ст.

Власні географічні назви є словами, і вже тому вони входять у склад лексики мови. Зв'язки топонімів з іншими словами виявляються і в їх кореневому складі, і в будові, і в граматичних ознаках. Історично всі топонімічні назви утворені від загальних слів – прямо або через посередництво якихось власних назв, які виникли на базі назв загальних. Дослідник К.К. Цілуйко, який твердить, що топонімічні назви не становлять „окремого царства” [13: 171]. Як складова частина лексики мови топонімічні назви, як і особові імена людей, мають ряд істотних відмінностей від усіх інших лексичних груп, що дає змогу говорити про певну автономність назв всередині словникового складу мови. Географічні назви – явище насамперед суспільне. Вони не могли з'явитися самі по собі. „Навіть якщо назви вказують на ознаки об'єкта, то відбір цих ознак зумовлений тільки інтересами суспільства”, – зазначає В.А. Ніконов [8: 43]. Тільки спираючись на історію, можна досліджувати топоніми, в яких відбито природні особливості об'єктів, їхнє положення, діяльність людей, назви народів, племен, імена видатних людей, народні звичаї тощо [11: 28].

Щодо топонімії у художніх творах, то вона відбиває переважно автентичні чи реально існуючі назви. Вигадані у художніх творах географічні назви є здебільшого специфічною ознакою жанру.

Топонімія в художніх творах переважно є частиною об'єктивної ономастики, що робить її об'єктом загальнолінгвістичних, тобто історико–літературних, етимологічних і статистичних студій. Сама природа топонімів визначає міру й характер їхнього вживання як у різножанровій художній літературі, так і в публіцистиці, і в багатогалузевому науковому письменстві, зокрема в ділянці суспільствознавства. Ця міра визначається потребою окреслити місця перебування зображуваних чи принагідно згадуваних осіб або самого автора, тоді як характер їхнього застосування корегується стилізованими функціями, що, крім комунікативної, мають ще досить широку амплітуду суто експресивних коливань.

Топонімічний матеріал, зібраний за творами Івана Франка (сатиричні оповідання „Свинська конституція”, „Звичайний чоловік”, збірка оповідань „Рутенці” та ін.), об'єктивно відтворює сучасне письменника, мовно-прогресивне оформлення тих чи інших топонімів співвідносно з певним періодом і допомагає виявити можливі історичні зміни, можливі лексичні, фонетичні, граматичні варіанти топонімічних назв, дає ключі для розкриття походження та семантики у випадках спроб їх етимологізувати. Цей матеріал вносить чимало у вивчення топонімії України в цілому і території, яку описує письменник. Як правило, кожен розряд топонімів має свою географію, пов'язаний із життєвими обставинами, місцем перебування та мандрівок персонажів. Крім них, є також топонімічні номінації не „свої”, а відомі з літератури, географії, довідників. Характерно, що відома територія представлена великою кількістю назв, а невідома – порівняно незначною, і ці назви виступають тільки в усталеній літературній формі, без ареальних, часових чи авторських видозмін. Те ж саме спостерігаємо і серед гідронімів. Ліси називаються тільки з околиць рідного села Нагуевичі, з рідних місць почерпнуті й назви долин, ставів, ручаїв, джерел. Топоніми виявляють зв'язок місцевості з описуваною подією чи персонажем. Як писала Зеновія Франко у статті „І у назв осель свій родовід”, у „потоці топографічної інформації назви великих і середніх міст і рік, які дісталися у спадщину від попереднього періоду, не лише як топонімічні моделі, відігравали роль

загальновідомих орієнтирів, за допомогою яких конкретизувалось місце знаходження маловідомого населеного пункту” [11: 55–66].

Щодо назви **Нагуєвичі**: Я. Ольховий у статті „Село І. Франка” пише так: „...після панщини селяни зруйнували палац С. Нагуєвського на Горі, а там оселилося шість господарів”. Село Нагуєвичі давніше мало назву Башеве (назва відома з XV і XVII ст. у документах і грамотах; під час турецької експансії XIVст. почала асоціюватися із словом *баша*, що означає вищий військовий чин у турецькому війську і був широко відомий місцевому населенню), але згадується ще один варіант цієї назви – Дашеве (назва загубилась у давнині), а також назва Сольне. Щодо назви Сольне, вона була загальним означенням місцевості, в якій справді були наявні соляні джерела, а серед населення значенням поширення набув солеварний промисел. Проте ця назва не закріпилась за селом ані в офіційних документах, ані в усній традиції [6: 100–106]. Іван Франко вживає цю назву в „Передньому слові” до збірки оповідань „Рутенці”, напр.: „З інших екскурсій, які довелося мені робити в товаристві професора Верхратського, згадаю дві екскурсії до мого рідного села *Нагуєвич...*” (XV: 9).

З топонімією Галичини так чи інакше пов’язані всі без винятку художні твори письменника. Щодо самої назви **Галичина**, то вона походить від назви міста Галич (місто Івано-Франківської області, пристань на Дністрі; виникло у XIV ст.). М.Т. Янко зазначає, що назва Галич походить від назви племені *галли*, яка своєю чергою утворена від назви *галич* „вороння”. М. Фасмер слово *галич* виводить від прикметника *галиця* „галка”. І. Гуржій, Л. Макаренко, П. Жевахов назву племені пов’язують із місцем видобування солі (кельт. *hal* – „сіль”), що більш вірогідно. Як відомо, соляні розробки в Галичині існували вже тисячу років, а Галич був центром соляної торгівлі великого розмаху. Про це свідчать і давньоруські літописи. Проте деякі вчені виводять цю назву від слів *го(а)ль* „голе, безлісе місце” [12: 40–41]. І. Франко уживає цей топонім без сатири, Галичина завжди займала належне місце в його творчості, напр.: „Літом 1895 року проїжджав я залізницею з Будапешта до *Галичини*” (XX: 14)¹; „Був собі раз у *Галичині* староста, та й острій-преострий!” (XX: 38).

У більшості прозових творів місцем дії є Борислав, Дрогобич, Збараж, Львів, Перемишль, Самбір, Тернопіль або маленькі міста цих районів. Наприклад, у *Передньому слові* до збірки оповідань „Рутенці” та в оповіданні „Молода Русь” часто використовується топонім **Дрогобич** (місто, районний центр Львівської області; виник у XI ст.). За народним переказом, поблизу сучасного поселення було місто Бич, зруйноване під час татаро-монгольської навали. Пізніше на цьому місці виникло нове місто, яке назвали Другобич. Від цієї форми й утворилася сучасна назва. Більш вірогідне припущення М.Ф. Пономаренка, який вважає, що назва є антропонімічного походження, утворилася від імені Дорогобит [16: 53]. Завжди ця назва у творах І. Франка звучить гордо, як певна вершина, до якої потрібно рівнятися іншим, напр.: „Був між ними також Михайло, мій шкільний товариш іще з нормальних шкіл у *Дрогобичі*” (XV: 15).

Назва міста **Львів** уживається в таких оповіданнях І. Франка, як „Опозиція”, „Звичайний чоловік”, „Молода Русь” та інші, напр.: „Було се якось у неділю перед полуднем, коли я перший побачив його у *Львові...*” (XV: 16). Заснований Львів у середині XIII ст. галицько-волинським князем Данилом Галицьким на території давньоруського містечка, яке існувало тут задовго до побудови Львова. Вперше згадується в 1256 році в описі пожежі Холма. Назва походить від імені сина князя

Данила Романовича – Лева [12: 93]. Як зазначає Ю.О. Карпенко, в епоху Київської Русі суфікси *-овь (-евь)* та *-инь* утворювали топоніми тільки від імен і назв людей (Львовь – Лев) і зарахував їх до першого розряду топонімічних словотворчих моделей [11: 12–16]. Таку думку висловлює і З.Т. Франко [2: 55–66].

У сатиричних оповіданнях назва **Тернопіль** трапляється лише в творі „Свинська конституція”, напр.: „Іду ото я раз зі своїми двома синами до *Тернополя* на ярмарок” (XX:11). Місто Тернопіль (колишня назва Тарнопіль) розташоване на річці Серет (виникло у XVI ст. навколо польського замка-фортеці). Перші згадки про Тернопіль датовані 1540 роком. Місцевість, де було засноване місто, називалося Тарнополь. Ця назва, можливо, походить від польського *тарн* або *тер(е)н*. Отже, в українській транскрипції з’являється варіант *Тернополь*, з якого і виникла сучасна назва міста *Тернопіль*, тобто „тернове поле”, оскільки *піль* означає „поле” [12: 147–148].

Уже в першій серії згадуваних оповідань, що вийшли збіркою „Рутенці” (1913), Іван Франко дав ряд суспільних типів тієї новонароджуваної інтелігенції, яку він охрестив влучною назвою *рутенці*. Захланність, себелюбство, паразитизм, погорда до простих людей, а до того ж підлість і дворушництво, красиві фрази про патріотизм і любов до народу, за якими прихована справжня ненависть до нього – ось що характеризує ці різноманітні за темпераментом типи рутенців [6: 76–78]. Так, розпочавши створення серії сатиричних типів галицьких русинів в оповіданнях „Молода Русь”, „Звичайний чоловік”, „Знеохочений”, „На вершку” та інші, написаних переважно в 70-х роках, І. Франко з часом приходив до сатиричного викриття широких суспільних явищ [16: 113–114]. Викриваючи підлість і жорстокість галицької інтелігенції у ставленні до Русі і русинів, І. Франко загострює увагу саме на хоронімі **Русь**, уживаючи його в оповіданнях „Звичайний чоловік” (1878), „Патріотичні пориви” (1878) із різноманітними стилістично забарвленими висловами.

Руссю, ймовірно, з VI ст. н.е., а документально – з IX ст., найменували землі спочатку цілком незначного регіону Середньої Наддніпрянщини, а згодом, у міру розширення державних кордонів Київської Русі, аж до Білого та Чорного морів, до витоків на заході Дністра та Західного Бугу, а на сході – верхів’ї Волги, Оки та Верхнього Бугу і Наддону. Вірогідно, хоч і не беззастережно, що цю назву вважають принесеною і узаконеною з приходом до влади династії Рюриковичів. Семантика хороніма Русь вже майже два століття є предметом дослідження багатьох етимологів слов’янського і неслов’янського світу. Як констатує автор статті „Русь” О.С. Стрижак, в „Етимологічному словнику літописних географічних назв Південної Русі” таких гіпотез існує 15. Назва *Русь* у мові творів І. Франка виступає як абсолютний синонім до назви **Україна** і як історична назва Східної Слов’янщини. В значенні „Україна” вживається без означень або виступає в двочленній формі: Україна-Русь, Русь-Україна [11: 217–221]. В сатиричному оповіданні „Патріотичні пориви” (1878) збірки „Рутенці”, а також в сатиричних оповіданнях „Чиста рясa”, „Острий-преострий староста” І. Франко вживає назву *Русь* зі словами *галицька, свята, наша*, намагаючись націлити читача на сприйняття й усвідомлення цієї назви як чогось величного, святого, як найбільшого і найціннішого скарбу для кожної людини, напр.: „Ого, перебуде *наша Русь* не такі біди і тоту перебуде!” (XV: 38); „Бог свідок, як милий мені нинішній вечір, як тішуся тим, що можу бачити в своїм домі стільки щирих і гарних дітей *святої Русі*” (XV: 37).

З появою топоніма *Русь* у мові сатиричних оповідань І. Франка сформувались і відповідні йому: 1) відтопонімі прикметники (ад'ектоніми): *руський, галицько-руський*; 2) назви осіб: *русин, русини, руснаки, молодорусин*; 3) похідний від відтопонімічного прикметника іменник *руськість*; назва *Україна* виступає у словах *українофільчики, українофільство*, напр.: „Тип буржуа, що панує серед західноєвропейської інтелігенції, не виробився серед *галицько-руської* інтелігенції, не запанував іще гордо і самовладно...” (XV: 13); „*Молодорусин*, розумієш демократ, опозиціоніст, хитра голова” (XX: 52); „То хіба ті прибудди, словаки та *руснаки*, – се справді дич” (XX: 16); „До кружка належали поляки й *русини*” (XV: 8); „– За що вигнали? – За *українофільство*” (XV: 18); „Завелися у нас у бурсі деякі *українофільчики*” (XV: 18).

На топоніми творів, відомі І. Франкові з життєвого досвіду, позначився вплив діалекту. Тому в ній мають місце фонетичні та граматичні зміни, а також окремі факти перейменувань, які можна назвати „топонімічними синонімами” [2: 55–66]. Морфологічні діалектні особливості є не лише атрибутом місця й часу, але й виявом певної позиції Франка як пасивного реєстратора фактів об'єктивної мовної дійсності і як активного її творця. В основному топонімія творів письменника фіксує стан літературної норми і лише в окремих випадках відображає її неусталеність. Осягнути ономастичний матеріал, а значить, повністю і сутність творів І. Франка, можна, лише осмисливши джерела його ідей, світосприймання, художньо-естетичні позиції. З цієї причини дослідження власних назв є актуальним.

Загальними ознаками ономастичного простору Франкових творів є:

1. Величезна кількість власних назв (декілька тисяч) і надзвичайно широкий їхній діапазон, чого не побачиш у творах інших авторів: традиційні й штучно утворені, реальні й міфічні, життєві й літературні, свої й чужі (запозичені), слов'янські й неслов'янські, українські й неукраїнські, давні й сучасні, територіально далекі й близькі тощо.

2. Широкий спектр власних назв – топонімів, гідронімів.

3. Широка географія власних назв: щедро представлена ономастика Європи, країн великих і малих, менше (але часто) Африки, Азії, Америки (найменше), а також рідного краю – Галичини.

4. Багатий етнічний генотип власних імен: через власні назви широко представлена культура і духовне життя різноманітних зарубіжних народів давнього світу і нового часу (Індія, Китай, Туреччина, Німеччина, Італія, Австрія, Болгарія, Греція, Єгипет, Палестина, Ізраїль, Персія, Вірменія, Бразилія, Франція, Македонія та ін.).

5. Український ономастичний фон власних назв; у творах І. Франка він загальноукраїнський з пріоритетом західного компонента: *Волинь, Галичина, Галич, Дністер, Дніпро, Донецьк, Київ, Луцьк, Львів, Новгород-Сіверський, Одеса, Переяслав, Тернопіль, Херсон, Чернігів, Чигирин*.

6. Велика кількість російських власних назв: *Астрахань, Бородіно, Волга, Дон, Москва, Перм, Петербург, Росія, Тула, Тюмень* та ін.

З-поміж особливостей вживання власних назв у творах І. Франка варто виділити:

1. Метонімічне вживання власних назв у значенні загальних: *Польща* в значенні „панщина; неволя”; *Америка* – „невідкрита земля”; *Кальварія* – „спокій; примирення”.

2. Вживання власних назв як об'єктів порівняння.

3. Використання топонімів у демінутивній формі: *Тисменичка* (від *Тисмениця*).

4. Серед назв країн, зафіксованих у мові творів І. Франка, є чимало таких, які або мали народний характер (*Конгресівка*), або відбивали якусь історичну стадію їх називання (офіційну чи умовно-наукову) [4: 159–161].

5. Індивідуально-авторські власні назви вжито з сатирико-гумористичною метою: *Країна Рутенія* (пор.: *рутенці* – реакційна частина галицької інтелігенції) [14: 217–221].

У величезній і багатогранній спадщині І. Франка топонімія, як і весь ономастичний матеріал, виступає у довершеній і яскравій добірці. Окремо взятий топонім, що трапляється у творах письменника, навряд чи зміг би внести що-небудь істотне й нове у вивчення мовної творчості І. Франка, але в системі, чи в окремих жанрах або тематичних групах він здатний пролити світло на певні сторони мовотворчої індивідуальності, які аж ніяк не можна обминути, вивчаючи мову письменника як відображення кола його інтересів, його духовності, обізнаності й кругозору, світу художнього зображення.

Читання творів українських авторів, а особливо Івана Франка – один із важливих видів мовленнєвої діяльності, суттєвий складник процесу вивчення будь-якої мови як іноземної. Найчастіше – це засіб навчання, що сприяє збагаченню лексичного запасу студентів-іноземців, виробленню вміння працювати з перекладним і тлумачним словником, розвитку чуття мови, глибшому проникненню в образну систему мови, а у зв'язку з провідним комунікативним спрямуванням навчання мови формує мовленнєві навички та вміння.

Робота з текстом в іншомовній аудиторії ніколи не зводиться до простого прочитання, а відбувається послідовно, проходячи три основні стадії: передчитання, читання і післячитання. Метою передчитання є введення тих, хто навчається, до змісту тексту, прогнозування змісту; далі йде власне читання; післячитання – це робота на основі прочитаного та контроль розуміння тексту. Характер самих завдань (вправ, прийомів) на кожному етапі (стадії) роботи з текстом зумовлений метою навчання читання, видом читання, типом художнього матеріалу (оповідання, уривок, текст-монтаж та ін.), характером художнього твору (жанр, стиль тощо), ступенем його складності (обсяг, рівень інформативності, логіко-композиційна структура, мовний матеріал) та іншими параметрами.

Щоб досягнути максимального результату, передусім необхідно ознайомити студентів-іноземців з автором у вигляді коротких (навіть лаконічних) історико-літературних та біографічних відомостей про нього. Обсяг цього міні-тексту залежить від ступеня знайомства читачів з його творчістю та інших чинників, що стосуються рівня підготовки та особливостей тих, хто навчається. Деякою мірою в ньому торкаються тих сторінок життя і діяльності автора, які зумовили появу саме пропонованого літературного твору. Текст супроводжують запитання, які дають змогу перевірити його розуміння. Окремо можна подати відомості про твір, його місце у творчості письменника. Важливою є попередня інформація, яка дає уявлення про історичну епоху, час, події, героїв конкретного твору, тобто орієнтує іноземного читача у часовому плані дії, місці дії, визначенні героїв. Її подають у формі бесіди, спираючись на навчальні матеріали. Цьому передують скрупульозний аналіз тексту, виявлення та семантизація лінгвокраїнознавчих об'єктів, функціонально значущих для розуміння змісту твору. Ними і є топоніми як „ознаки місця і часу”, можуть бути й антропоніми з певним національним колоритом, фонові та безеквівалентні слова,

афоризми та фразеологізми, національно-специфічні соматизми, слова-символи тощо. Завдання можна подавати у вигляді коментарів до країнознавчо цінних слів, рядів тематично пов'язаних слів. Варто залучати до передтекстової роботи засоби наочності, малюнки-ілюстрації, фото, аудіо-візуальні матеріали.

1. *Басс І.І.* Художня проза І. Франка. – К., 1965.
2. *Горпинич В.* Ономастичний простір (ОП) поетичних творів І. Франка. – К., 1999.
3. *Дорошенко С.І., Дудик П.С.* Вступ до мовознавства. – К., 1974.
4. Люстрована енциклопедія Історії України (від найдавнішого часу до кінця 18 ст.). – К., 1998.
5. *Карпенко Ю.О.* Топоніміка та її місце у лексичному складі мови: Лекція. – Чернівці, 1962.
6. *Кобилецький Ю.* Творчість Івана Франка: До сторіччя з дня народження (1856–1956рр.). – К., 1956.
7. *Мінчин. Б.М.* Франко і Салтиков-Щедрін // Творчість І. Франка. – К., 1956.
8. *Никонов В.А.* Неизвестные языки Поочья // Вопросы языкознания. – М. – 1960. – №5. – С.31.
9. *Ольховий Я.* Село І. Франка // Жовтень. – 1981.- №8.- С.105-106.
10. *Франко З.Т.* Ономастика в мові творів І. Франка // Мовознавство. – 1975. – №2. – С.55-56.
11. *Франко З.Т.* Хто ми? Звідки родом? – К., 1990.
12. *Цілуйко К.К.* Основні поняття розвитку української топоніміки в повоєнний період (1917–1967) // Дослідження з мовознавства в УРСР за 40-х років. – К., 1967.
13. *Цілуйко К.К.* Українські географічні найменування // Вітчизна. – 1963. – №5. – С.217-221.
14. *Чернопиский М.* /Тернопіль/ Антимосквофільська сатира І. Франка. – Львів, 1991.
15. *Янко М.Т.* Топонімічний словник-довідник. – К., 1973.

TOPONYMS (PLACE NAMES) IN THE FRANKO'S SATIRICAL STORIES ON THE LESSONS OF UKRAINIAN AS FOREIGN LANGUAGE

Halyna Boiko

Lviv Polytechnic National University

In this report we are researching the general features of onomastic area and specialities of using own names in the Franko's works. Toponymic material, gathered in the creation of I. Franko, objective reproduced the modernity of writer and brings a much in the study Ukrainian toponymic in the general and beside on the area, described by writer.

Key words: onomastic space , toponyms, Ukrainian language as forein.

**ТОПОНИМЫ В РАССКАЗАХ ИВАНА ФРАНКО И
НА ЗАНЯТИЯХ ПО УКРАИНСКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ**

Галина Бойко

Национальный университет „Львовская политехника”

Исследуются общие признаки ономастического пространства и особенности употребления собственных наименований произведений Ивана Франко. Топонимический материал объективно воспроизводит современность писателя и вносит довольно много в изучение топонимии Украины в целом и на территории, которую описывает писатель.

Ключевые слова: ономастическое пространство, топонимы, украинский язык как иностранный.